

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ

ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΠΕΡΙΣΤΟΛΗΣ ΤΗΣ ΠΟΛΥΤΕΛΕΙΑΣ
ΣΤΟ ΝΗΣΙ ΤΗΣ ΛΕΣΒΟΥ (18ος–19ος αι.)

ΑΝΑΤΥΠΟ
ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ
11 (2014)

ΑΘΗΝΑ 2014

Προσπάθειες περιστολής της πολυτέλειας στο νησί της Λέσβου (18ος–19ος αι.)

Όσοι ασχολούμαστε με τη μελέτη των πατριαρχικών και γενικότερα των εκκλησιαστικών κειμένων¹, δηλαδή με τα θέματα που αυτά αποδεσμεύουν ως προβλήματα που κάποια στιγμή απασχόλησαν μεμονωμένες ομάδες ή και ευρύτερα τμήματα της τουρκοκρατούμενης χριστιανικής κοινωνίας και απαίτησαν λύσεις, έχουμε διαπιστώσει το μεγάλο εύρος και την ποικιλία των ζητημάτων αυτών, που υπερακοντίζουν κατά πολύ το βασικό μέλημα της σωτηρίας της ψυχής².

Στη συνάφεια αυτή λοιπόν εντοπίζονται και περιπτώσεις —ειδικότερα κατά τους τελευταίους αιώνες της οθωμανικής κατάκτησης— στις οποίες διαφαίνεται η προσπάθεια που καταβάλλουν οι εκκλησιαστικές αρχές ώστε να ανακοπεί ή να περιοριστεί σε συγκεκριμένα όρια η, εκ μέρους των χριστιανών, χρήση πολυτελών αντικειμένων, όπως βέβαια αυτά προσδιορίζονται ως τέτοια για κάθε εποχή. Εκτός βέβαια από τα

1. Το κείμενο της μελέτης αυτής αποτελεί επεξεργασμένη μορφή της ανακοίνωσης που έγινε κατά τη διάρκεια της Διημερίδας με θέμα: «Πολυτέλεια και δίκαιο μέσα από την ιστορική προοπτική», Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 23–24 Μαΐου 2013, που οργάνωσε η Ελληνική Εταιρεία Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου και ήταν αφιερωμένη στη μνήμη του Κώστα Πιτσάκη.

2. Φυσικά εδώ καταθέτω την εμπειρία μου από την πολυετή εργασία μου στο Πρόγραμμα «Θεσμοί και Ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία, 15ος–19ος αι.», που άρχισε να εκπονείται στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, ύστερα από πρόταση του Δημ. Γ. Αποστολόπουλου, και εξακολουθεί να διεξάγεται, έχοντας συγκεντρώσει ήδη πάνω από 7.000 πατριαρχικά κείμενα. Περισσότερες πληροφορίες βλ. στο δημοσίευμα: *Θεσμοί και Ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία, 15ος–19ος αι. Πρώτος απολογισμός ενός ερευνητικού προγράμματος*, Αθήνα 2000 και στην πλέον ενημερωμένη εκδοχή του, που βρίσκεται στην ηλεκτρονική σελίδα του ΕΙΕ.

αντικείμενα (φορέματα, κοσμήματα κτλ.) στην ίδια κατηγορία εμπίπτει, σύμφωνα με τα κείμενα αυτά, και ο πολυτελής και πολυέξοδος τρόπος τέλεσης διαφόρων κοινωνικών εκδηλώσεων, όπως θα δούμε παρακάτω.

Βέβαια, όπως συνήθως συμβαίνει σε ανάλογες περιπτώσεις, η Εκκλησία δεν ενεργεί αυτοβούλως, αλλά ανταποκρίνεται σε αντίστοιχα αιτήματα των τοπικών παραγόντων (μητροπόλεις, δημογεροντίες), που με τη σειρά τους επιχειρούν να παρέμβουν και να επιλύσουν προβλήματα που έχει αναδειξει η πολυχρόνια επιβίωση τοπικών συνηθειών και τα οποία πλέον απαιτούν κάποιο εξορθολογισμό και προσαρμογή στις νέες απαιτήσεις του κοινωνικού και κυρίως οικονομικού βίου των ανθρώπων και φυσικά τέτοιες προσαρμογές απαιτούνται και όντως εντοπίζονται — στα τέλη του 17ου, αλλά κυρίως τον 18ο και 19ο αιώνα— στις πρακτικές κυρίως του οικογενειακού δικαίου, δηλαδή σε αυτές που συνάπτονται με τον τρόπο παροχής της προίκας³ και της τέλεσης βασικών κοινωνικών εκδηλώσεων της καθημερινής ζωής: βαφτίσεις, αρραβώνες, γάμοι, ορισμένες φορές ακόμα και κηδείες.

Αλλά, ας επιχειρήσουμε να δούμε τί ορίζεται ως πολυτέλεια, ως πολυτελής διαβίωση και πράξη επίδειξης πλούτου εκ μέρους των χριστιανών, κοινωνικά συμπτώματα των οποίων επιδιώκεται η χειραγώγηση και περιστολή. Για το θέμα αυτό, το οποίο παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον και εν πάση περιπτώσει οι συνειρμοί που ανακαλεί είναι σχεδόν αυτόματοι, η αναζήτηση και εντοπισμός της βιβλιογραφικής πλαισίωσής του, λίγα στοιχεία προσφέρει, τουλάχιστον ως προς τα ελληνικά δεδομένα⁴. Έτσι, η διάχυτη εντύπωση, που η συχνή χρήση του επιθετικού

3. Έλένη Κύρση-Νάκου, *Αί περί προικοδοσιών 'νομοθετικά' ρυθμίσεις βάσει των Κανονικών Διατάξεων του Οικουμενικού Πατριαρχείου (1701-1844)*, Θεσσαλονίκη 1980, ανάτυπο (με ξεχωριστή σελιδαρίθμηση) από την *Επιστημονική Επετηρίδα του Δικηγορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης* 1 (1980), 55-78: στο δημοσίευμα αυτό έχουμε τη συγκεντρωτική παρουσίαση των πατριαρχικών παρεμβάσεων για το ζήτημα της προικοδοσίας.

4. Εκτός από αποσπασματικές αναφορές σε μελέτες έχω εντοπίσει όσον αφορά τη χριστιανική ηθική ένα κείμενο του Χρυσόστομου που επιγράφεται: «Κατήχησις Δευτέρα. Πρὸς τοὺς μέλλοντας φωτίζεσθαι· καὶ περὶ γυναικῶν τῶν ἐν πλέγμασι καὶ χρυσῶ κατακοσμουσῶν ἑαυτάς... ἅπερ ἅπαντα ἀλλότρια Χριστιανισμοῦ»: J.-P. Migne, *Ἑλληνικὴ Πατρολογία (Patrologia Graeca)*, ἐκδ. Κέντρου Πατερικῶν Ἐκδόσεων, τόμ. 49, Αθήνα 1996, στ. 231 κ.ε. καθώς και ένα κείμενο του Ἐπαμ. Ἐμπειρικού, «Ἡ παρ' ἡμῖν πολυτέλεια», *Παρησός* 17 (1894), 349-368, το οποίο παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον επειδὴ ψέγει τις εκδηλώσεις πολυτελοῦς διαβίωσης και συμπεριφοράς στην Αθήνα του 19ου αι., ως συμπτώματα μιμητισμοῦ και

προσδιορισμού πολυτελής αποδεσμεύει, ότι πρόκειται για ένα θέμα, αν όχι κοινότοπο, τουλάχιστον μελετημένο για κάποιες εποχές, πράγμα που θα επέτρεπε να έχουμε διαμορφώσει μια καλή εικόνα, ή, τουλάχιστον, τα βασικά χαρακτηριστικά του φαινομένου, δεν φαίνεται να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα.

Ο λόγος, όμως, είναι για τη Λέσβο, τη Μυτιλήνη, την κοινωνία και την Εκκλησία της με τις δύο μητροπόλεις, όπου, όπως τα τεκμήρια που έχουμε στη διάθεσή μας καταθέτουν, κάποια μορφή πολυτελούς συμπεριφοράς εκδηλώνεται τον 18ο και τον 19ο αιώνα, κατά την αντίληψη των δημογεροντικών αρχών και της Εκκλησίας, η οποία εν τέλει επιχειρεί να την περιορίσει σε ένα λογικό, κατά την αντίληψή της, πλαίσιο. Φυσικά, όπως συμβαίνει συχνά σε τέτοιες περιπτώσεις, η ανάδειξη του θέματος προκύπτει κυρίως από την διαπίστωση της αντίδρασης ενός θεσμικού φορέα έναντι κάποιων εκδηλώσεων που χαρακτηρίζονται ως αρνητικές για πολλούς, όπως θα δούμε, λόγους, παρά από τον προσδιορισμό των στοιχείων εκείνων που ενδεχομένως καταφάσκουν αυτήν καθεαυτήν την εικόνα του φαινομένου, και αυτό βέβαια συνιστά ένα πρώτο και ενδεχομένως σημαντικό πρόβλημα, αλλά όχι σπάνιο στην ιστορία.

Με την είσοδο, λοιπόν, του 18ου και ολόκληρο τον 19ο αιώνα η κοινωνία της Λέσβου, ή τουλάχιστον ένα μεγάλο τμήμα της, του οποίου ηγούνται οι δημογεροντικές αρχές της πόλης της Μυτιλήνης και οι δύο μητροπόλεις του νησιού, επιχειρεί, με τη συνέργεια πάντοτε του Οικουμενικού Πατριαρχείου, να δώσει λύσεις σε ένα κεντρικό κοινωνικό πρόβλημα, όπως ήταν αυτό της προικοδοσίας⁵. Έτσι, κιόλας από το 1705, η δημογεροντία της Μυτιλήνης και εν συνεχεία το Οικουμενικό Πατριαρχείο, επιχειρήσει να αναστείλει την παγιωμένη συνήθεια να προικοδοτείται η πρώτη θυγατέρα με το σύνολο σχεδόν της πατρομητρικής περιουσίας. Το ζήτημα αυτό θα απασχολήσει πολλές φορές τις τοπικές

μέσας που πρέπει να εξοβελισθούν, χωρίς να υπεισέρχεται καθόλου σε εκκλησιαστικές παρεμβάσεις.

5. Απόστολος Φ. Σπανός, *Κώδιξ Α΄ Ιεράς Μητροπόλεως Μυτιλήνης (18ος αι.)*, εκδ. Ιεράς Μητροπόλεως Μυτιλήνης 32, Μυτιλήνη 2006· Παναγ. Δ. Μιχαηλάκης, «Ένα πλαστό (;) περί προικοδοσίας γράμμα (1707) του πατριάρχη Γαβριήλ», *Αγία Σιών, Επιστημονική Επετηρίς Ιεράς Μητροπόλεως Μυτιλήνης, Ερεσού και Πλωμαρίου* 3 (2008), 63–72· ο ίδιος, «Ιωάννινα ή Μυτιλήνη; Νέα στοιχεία για την πρώτη γνωστή απόπειρα παρέμβασης στην προικοδοτική διαδικασία (άρχες 18ου αι.)», *Ό Ώρανιστής* 28 (2011), 121–139.

και υπερτοπικές αρχές, με ποικίλες προσαρμογές καθόλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα⁶, κυρίως στην επικράτεια δικαιοδοσίας της μητροπόλεως Μυτιλήνης, ενώ με την ίδια μορφή, αλλά και άλλες παρεμφερείς, θα ενσκήψει με δριμύτητα και στην επαρχία Μηθύμνης τον 19ο αιώνα ακόμα και στον αρχόμενο 20ό.

Ωστόσο, παράλληλα με το οξύτατο ζήτημα της προικοδοσίας και τις όποιες αναπροσαρμογές του, αρχίζουν να εμφανίζονται στη Λέσβο, την ίδια πάνω-κάτω εποχή, και οι πρώτες αντιδράσεις της Εκκλησίας σε ζητήματα που σχετίζονται με την προσπάθεια ανάσχεσης ορισμένων ατομικών συμπεριφορών, τις οποίες η Εκκλησία —και βέβαια όχι μόνο αυτή— θεωρεί ότι συνδέονται με την υπερβολική επίδειξη πλούτου. Αυτά επικεντρώνονται κυρίως, αν όχι αποκλειστικά, γύρω από την επιδεικτική και πολυτελή αμφίεση και τον στολισμό, με διάφορα κοσμήματα, των γυναικών, κάποιες φορές και σε μικρότερο, βέβαια, βαθμό και των παιδιών. Παραθέτω ορισμένες αναφορές από τα κείμενα της εποχής σχετικά με το ζήτημα αυτό.

Στις 20 Σεπτεμβρίου 1729 ο μητροπολίτης Μυτιλήνης Κωνστάντιος⁷ απευθύνει εγκύκλιο στους χριστιανούς της επαρχίας του. Στο προοίμιο της εγκυκλίου, όπου, ως συνήθως επιχειρείται η ιδεολογική-δογματική στήριξη των εντολών και διατάξεων που θα ακολουθήσουν, ο Κωνστάντιος ανακαλεί απόψεις του αποστόλου Παύλου από την προς Εφεσίους επιστολή⁸, με την οποία ο απόστολος νουθετεί τους χριστιανούς σε ζητήματα ευταξίας, συμπεριφοράς και σωστής, κοσμίας, θα λέγαμε, διαγωγής. Συνεχίζοντας ο μητροπολίτης να νουθετεί τους χριστιανούς, θα παραθέσει αυτούσιο χωρίο και πάλι του Παύλου, σύμφωνα με το οποίο οι άνδρες (πατέρες, σύζυγοι) οφείλουν να υποδεικνύουν στις γυναίκες να στολίζουν *ἐαυτὰς ἐν καταστολῇ κοσμίῳ μετὰ αἰδοῦς καὶ σωφροσύνης, μὴ ἐν πλέγμασιν ἢ χρυσῷ ἢ μαργαρίταις ἢ ἱματισμῷ πολυτελεῖ, ἀλλ' ὁ πρέπει γυναιξὶν ἐπαγγελομέναις θεοσέβειαν δι' ἔργων ἀγαθῶν...*⁹, επειδή, όπως συμπληρώνει ο Κωνστάντιος, ο αληθινός, ο πραγματικός στολισμός των νέων και γυναικών *εἶναι ἢ σεμνότης, ἢ εὐταξία, ἢ ὑποταγὴ καὶ ἢ σωφροσύνη, εἰς τὰ ὅποια καὶ ὁ θεὸς ἀναπαύεται καὶ παρὰ τῶν ἄλλων ἔθνων ἐπαινούμεθα*. Ἐν ἀντιθέσει προς αυτά όμως, ο μητροπολίτης

6. Βλ. Σπανός, *ό.π.*, *passim*.

7. Σπανός, *ό.π.*, σ. 81–83.

8. Παύλος, *Πρὸς Ἐφεσίους*, 5.8.–11.

9. Σπανός, *ό.π.*, σ. 81.

Μυτιλήνης παρατηρεί, ότι *ἡμεῖς βλέπομεν εἰς ταύτην τὴν πολιτείαν καὶ γίνεται τὸ ἐναντίον καὶ αφοῦ καταφερθεῖ καὶ ἐναντίον τῶν παλικαριῶν ἐπειδὴ μεθούν καὶ διαπράττουν πολλὰ ἀτοπήματα, συμπληρώνει ὅτι καὶ οἱ γυναῖκες μιμοῦνται τὰς Βαβυλωνίους γυναῖκας¹⁰, δηλαδή στολιζονται υπερβολικὰ ἢ βαδίζουν στὸν δρόμο ἀκάλυπτες κτλ. κτλ.*

Δεν χρειάζεται ιδιαίτερος σχολιασμός ὅσον ἀφορὰ τὴν ἐγκύκλιο τοῦ μητροπολίτη Μυτιλήνης, ἀλλὰ ἡ ἀπλή ἐπισήμανση μιᾶς διαπίστωσης ποὺ θὰ παγιωθεῖ στὸν χρόνο, τουλάχιστον στὴν περιοχὴ ποὺ μας ἀπασχολεῖ, ὅτι ἡ πολυτέλεια ἐντοπίζεται ἀποκλειστικὰ στὴ συμπεριφορὰ τῶν γυναικῶν, δηλαδή στὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο αὐτές ντύνονται καὶ στολιζονται, ἐνῶ τὰ παλικάρια ποὺ μεθούν καὶ γλεντοῦν δὲν ἐπιδεικνύουν βέβαια τὰ πλούτη τους, ἀν καὶ σε ὀρισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις αὐτὸ μπορεῖ νὰ προσλάβει τέτοια χαρακτηριστικὰ, ἰδίως ὅταν πλαισιώνεται με μουσικὲς καὶ παρατεταμένη διασκέδαση, πράγματα, ὅμως, ποὺ δὲν ἐπισημαίνονται στὴ μητροπολιτικὴ γραφὴ. Ἀς σημειώσουμε ἐπιπλέον τὴν παρατήρηση τοῦ μητροπολίτη γιὰ τὴν ἐντύπωση ποὺ προκαλοῦν οἱ ἐκδηλώσεις αὐτές στὰ μάτια τῶν «ἄλλων ἐθνῶν», ποὺ δὲν μπορεῖ παρά νὰ εἶναι οἱ Ὀθωμανοί, κατὰ κύριο λόγο, καὶ σε μικρότερο βαθμὸ οἱ Ἐβραῖοι ἀλλὰ καὶ οἱ ὑπήκοοι δυτικῶν κρατῶν, ποὺ κυκλοφοροῦν ἀρκετοὶ τὰ χρόνια αὐτὰ στὴν πόλη τῆς Μυτιλήνης.

Αὐτὰ εἶπαμε ὅτι γίνονται στὰ 1729, χωρὶς νὰ ἔχουμε ἀκόμη λεπτομερῆ περιγραφή τῶν ἐπιμέρους στοιχείων τῆς γυναικεῖας «βαβυλωνίου συμπεριφορᾶς». Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1754, ὅμως, τὰ πράγματα γίνονται πιὸ σοβαρά, ἐπειδὴ ἐκεῖνος ποὺ παρεμβαίνει εἶναι ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Κύριλλος Ε΄¹¹, —κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δεύτερης πατριαρχείας του— με γράμμα τοῦ πρὸς τὸν μητροπολίτη Μυτιλήνης¹², τὸ ὁποῖο, ὅπως συνήθως γίνεται καὶ ρητὰ ὁμολογεῖται ἄλλωστε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν πατριάρχη, προήλθε μετὰ ἀπὸ αἴτημα τῆς δημογεροντίας Μυτιλήνης.

10. Σπανός, ὅ.π., σ. 82, ὅπου τὰ σχετικὰ με τὴν ἐνδυμασίαν τῶν γυναικῶν: «...ομοίως καὶ τὰς γυναῖκας ὑμῶν νὰ νουθετῆτε πηγαίνοντες εἰς τὴν ἐκκλησίαν ...ἢ περιπατοῦντες εἰς δρόμους καὶ καθήμεναι εἰς σουκάκια νὰ εἶναι ἐνδεδυμένοι με κοντογούνη ἢ ἀντερί, διὰ νὰ μὴ γίνωνται καταγέλαστοι ἀπὸ τὰ ἔθνη...». (Στὰ ἀποσπάσματα διορθῶν τυχόν ὀρθογραφικὰ λάθη τοῦ κειμένου).

11. Ὁ Κύριλλος Ε΄ πατριάρχευσε δύο φορές: α) 28 Σεπτ. 1748—τέλη Μαΐου 1751 καὶ β) ἀρχὲς Σεπτ. 1752—16 Ἰαν. 1657.

12. Μητροπολίτης Μυτιλήνης ἦταν τότε ὁ Ἀνθιμὸς Βερτουμῆς (Ἰωάν. Κ. Μουτζούρης), «Ἐπισκοπικὸς ἱστορικὸς κατάλογος Μυτιλήνης», *Κληρονομία* 25 (1993), 209–211).

Στο γράμμα αυτό ο πατριάρχης, ανάμεσα στα άλλα, επισημαίνει και τα παρακάτω ενδιαφέροντα για το θέμα μας, παραθέτοντας βέβαια στοιχεία που του έχουν αποσταλεί από το νησί, ότι δηλαδή: *ἐπεκράτησεν μία ἄτακτος καὶ ἀπρεπῆς καὶ διεφθαρμένη συνήθεια εἰς τὰ φορέματα καὶ τὰ στολίδια τῶν εἰς τὰ αὐτόθι εὐρισκομένων γυναικῶν, αἱ ὁποῖαι μὴ ἀρκοῦμεναι εἰς τὰ μέτρια καὶ εὐπρεπῆ καὶ ἐκ τοῦ παλαιοῦ συνηθισμένα στολίδια, ἐπενόησαν καὶ ἐπινοοῦσι συνεχῶς ἄλλα πολλὰ καὶ διάφορα ἀσύμμετρα στολίσματα, μὲ τὰ ὁποῖα ὄχι μόνον προξενοῦσιν κοινὴν ἀταξίαν καὶ σύγχυσιν καὶ ταραχὴν εἰς τὴν πολιτείαν σας, ἀλλὰ ἀκόμη γίνονται αἴτιοι καὶ πολλῆς βλάβης καὶ ζημίας καὶ δαπανημάτων βαρέων εἰς τοὺς ἄνδρας καὶ ὁμοζύγους, γονεῖς τε καὶ συγγενεῖς αὐτῶν, καὶ μὲ τὸ κακὸν παράδειγμα τὸ ἐδικόν των ἐνοχλοῦσι καὶ βλάπτουσι καὶ ὅλην τὴν κοινότητα τῶν ἀδυνάτων χριστιανῶν, ὁποῦ δὲν ἔχουσι δύναμιν εἰς τοιαῦτα μάταια καὶ ἀνωφελεῖ καὶ ἄτακτα καὶ ἀπρεπῆ καὶ ἐπιζημία ἐξοδίασμα¹³.*

Ἐν συνεχείᾳ ο πατριάρχης θα αναφερθεῖ στο αίτημα της πολιτείας της Μυτιλήνης προς αυτόν, για να καταλήξει στην απόφασή του, σύμφωνα με την οποία *γυναῖκες εἴτε ὑπανδροὶ εἴτε ἄγαμοὶ καὶ ἐλεύθεροι... τὰ σημαδιακὰ φορέματα καὶ στολίδια ὁποῦ πρέπει νὰ φοροῦσιν εὐπρεπῶς καὶ εὐσχημόνως νὰ εἶναι αὐτά: δηλαδή σχολαρίκια μὲ βασταγίδες¹⁴, κουταρμαθείας¹⁵, καφάσιον¹⁶, βραχιόλια, δακτυλίδια, ἀλυσίδα μὲ δύο ντοῦπλες¹⁷. Καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτὰ νὰ μὴν ἠμποροῦν νὰ φοροῦσιν ἄλλο τί περισσότερον, ὡσὰν ὁποῦ ἡ ὑπερβολὴ εἰς αὐτὰ προξενεῖ σκάνδαλα καὶ ταραχὴν καὶ ζημίαν εἰς τὴν κοινότητα τῶν χριστιανῶν καὶ κατηγορίαν καὶ φθόνον ἀπὸ τὰ ἄλλα ἔθνη. Καὶ πρὸς τούτοις ἡ νεόνυμφος γυναῖκα,*

13. Σπανός, ὁ.π., σ. 188–189.

14. Ἡ λέξη πρέπει πιθανόν σημαίνει το τμήμα του σκουλαρικού που συγκρατεῖ (βαστά) την πολύτιμη πέτρα.

15. Δεν μπόρεσα να εντοπίσω τη λέξη αυτή στη σύνθετη μορφή της, μολονότι το δεύτερο συνθετικό είναι προφανώς η λέξη αρμαθιά, η αλυσίδα.

16. Πρέπει να έχει σχέση με τη διακόσμηση της κεφαλής των γυναικών, δηλ. με εξάρτημα της κεφαλής που στολιζόταν με κοσμήματα, νομίσματα κτλ. (η λέξη μάλλον προέρχεται από την τουρκική *kafa*, που σημαίνει και το κεφάλι. Ο Απ. Σπανός, στο Γλωσσάρι του βιβλίου που μνημονεύεται συχνά στη μελέτη αυτή, αναφέρει το *καφάσιον* ως κόσμημα του λαιμού, που αποτελείται από μαργαριτάρια εν είδει δικτυωτού πλέγματος, πλαισιωμένου από χρυσά φλουριά.

17. Για το νόμισμα αυτό που φέρεται κυρίως με το όνομα δούπια βλ. Ευτυχία Λιάτα, *Φλωρία δεκατέσσερα στένονν γρόσια σαράντα. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα 1996, λήμμα δούπια.

ὅταν ὑπάγῃ εἰς τὸ λουτρόν ἢ ἀλλαγοῦ, αὐτὴ μόνη νὰ φορῇ προσόφιον κεντημένον, αἱ δὲ ἄλλαι γυναῖκες ὅπου συνακολουθοῦσιν αὐτὴν νὰ μὴν φοροῦσι τὸ αὐτὸ κεντημένον προσόφιον. Θα ακολουθήσουν οι γνωστές αφοριστικές απειλές, οι οποίες, φαίνεται, λόγω της οξύτητας του προβλήματος, καταλαμβάνουν σχεδόν μία σελίδα, περιγράφοντας λεπτομερῶς τα αποτρόπαια και οδυνηρά επακόλουθα της παρακοῆς των παραπάνω εντολῶν¹⁸.

Μολονότι, τα πράγματα είναι πολύ απλά και εύγλωττα, ὅπως εκφράζονται στο συγκεκριμένο κείμενο, ωστόσο αξίζει να σταθούμε για λίγο στις πατριαρχικές επισημάνσεις, δηλαδή ουσιαστικά στις επισημάνσεις της δημογεροντίας Μυτιλήνης, και να παρατηρήσουμε ότι:

α) Η αναφορά πλέον στις εκδηλώσεις της πολυτελούς και προκλητικής συμπεριφοράς των γυναικῶν είναι συγκεκριμένη: προσδιορίζονται και οι υπερβολές αλλά και ο τρόπος με τον οποίο αυτές θα περιοριστούν σε ένα επιτρεπτό ὄριο· μέσα σε αυτό βέβαια γίνεται οπωσδήποτε αποδοχή του γεγονότος ὅτι στις γυναίκες προσιδιάζει ο καλλωπισμὸς και η ιδιαίτερη περιποίηση της αμφίεσης και του στολισμοῦ με κοσμήματα, αλλά αυτά δεν πρέπει να υπερβαίνουν τα συνηθισμένα και παλαιὰ ὄρια μιας ευπρεπούς και λιτῆς αμφίεσης. Ἀς σημειώσουμε ἀκόμα, ὅτι πέραν των ηθικῶν περιορισμῶν, τις οποίες ἀνακαλεῖ το κείμενο, υπάρχουν κάποια στοιχεία που επιχειροῦν να συνδέσουν τις εκδηλώσεις της πολυτελούς συμπεριφοράς με στοιχεία της καθημερινότητας. β) Η επισήμανση ὅτι οι εκδηλώσεις αυτές επιβαρύνουν τις οικονομικές δυνατότητες των ἀνθρώπων. Ὅμως και στην περίπτωση που υπάρχει οικονομική ἀνεση, μπορούν να προκαλέσουν ἀναστατώσεις μεταξύ των φτωχῶν χριστιανῶν, οι οποίοι υφίστανται σοβαρές πιέσεις εκ του γεγονότος ὅτι δεν μπορούν να ανταποκριθοῦν σε παρόμοια ἐξοδα, ἐνῶ, φυσικά, και τα δικά τους παιδιά δεν μπορεί να μὴν ἐπιζητοῦν τη χρήση τέτοιων ἀντικειμένων. γ) Ὅπως εἶδαμε και στην πρώτη παρέμβαση (1729), ἀλλά και τώρα, γίνεται ρητὴ ἀναφορά στις ἀντιδράσεις των ἄλλων «εθνῶν». Βέβαια, την πρώτη φορά ρητὰ ἀναφέρεται ὅτι ἡ ἐπίδειξη και ο τρόπος αμφίεσης και συμπεριφοράς ἐνδεχομένως θα μπορούσε να προκαλέσει τον «χλευασμὸ των ἀλλοπίστων εθνῶν», πράγμα που σε τελικὴ ἀνάλυση μπορεί να μὴν εἶχε και τόσο μεγάλη σημασία. Στη δεύτερη ὅμως επισήμανση, ο χλευασμὸς ἔχει ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ την «κατηγορία και τον φθόνον των ἄλλων εθνῶν», στοιχεία τα οποία πιθανόν να αποτελοῦν και μια

18. Σπανός, ὁ.π., σ. 190.

από τις πιο ουσιαστικές αιτίες για την παρέμβαση των δημογεροντικών και εκκλησιαστικών αρχών. Σκέπτομαι, δηλαδή, χωρίς να μπορώ να το τεκμηριώσω με ασφάλεια, ότι η επίδειξη πλούτου (χρυσών νομισμάτων, χρυσών ενδυμάτων) πέραν του φθόνου και της ζηλοτυπίας —συναισθήματα εν πάση περιπτώσει αρνητικά και ίσως και επικίνδυνα, σε ατομικό επίπεδο— θα μπορούσε να προκαλέσει και κάποιες άλλες αντιδράσεις οικονομικής (φορολογικής) φύσεως εκ μέρους των οθωμανικών αρχών.

Ωστόσο, όπως είναι άλλωστε αναμενόμενο για τέτοια φαινόμενα, τα πράγματα δεν φαίνεται να αλλάζουν ριζικά, παρά τις απειλές, αφού δεν θα περάσει πολύς καιρός —μόλις πέντε χρόνια—, όταν, αυτή τη φορά, η ίδια η πολιτεία της Μυτιλήνης, δηλαδή από μόνη της, βρίσκεται και πάλι στην ανάγκη να παρέμβει. Έτσι στις 9 Μαρτίου 1759 κοινοποιείται απόφαση της δημογεροντίας Μυτιλήνης¹⁹, την οποία υπογράφουν 95 πολύ γνωστά και λιγότερα γνωστά μέλη της κοινωνίας της πόλης, η οποία ανάμεσα στα άλλα αναφέρει: *επειδή και να έπεκράτησεν εις την πολιτείαν μας μία κακή και άτακτος συνήθεια, ή όποία διαβαίνουσα να πηγαίνη επ' άπειρον, δηλαδή μη στοχαζόμενοι την άθλιαν μας και δυστυχή κατάστασιν να ενδύωμεν τας γυναίκας μας φορέματα άπρεπή, χρυσά δηλονότι, χαταιγία²⁰ όνομαζόμενα, τιμπάδες²¹, σερασέρια²², στόφες²³ και άλλα τοιαύτα και προς τούτοις μαλαγματικά, μαργαριτάρια, δακτυλίδια πολύτιμα, έξοδεύοντες έξοδα άνώτερα της ήμετέρας δυνάμεως και πολλάκις εκ της τοιαύτης αίτίας να περιπίπτωμεν και εις χρέη βαρότητα, τά όποια αυτά στοχασθέντες ότι δέν προξενούν κανένα όφελος, αλλά μάλιστα ζημίαν και ψυχικήν και σωματικήν, διά τούτο... άπεφασίσαμεν*

19. Σπανός, ό.π., σ. 221–226. Η ίδια απόφαση —με ελάχιστες διαφορές— και με την ίδια ημερομηνία δημοσιεύεται και στις σ. 246–251 του ίδιου βιβλίου, επειδή βέβαια επαναλαμβάνεται και σε άλλο μέρος του κώδικα Α': τη δεύτερη φορά υπογράφουν δύο επιπλέον πρόσωπα (σύνολο 96), ενώ στην αρχή της δεύτερης καταγραφής προτάσσεται το: + *Αρχιδιάκονος και επίτροπος Μιτυλήνης βεβαιοί*, που στην πρώτη δημοσίευση είναι ο πρώτος υπογράφας.

20. Χατάγι ή χαταιγί: μεταξωτό ύφασμα στο οποίο έχουν ενσωματωθεί χρυσά και ασημένια νήματα (Σπανός, ό.π., σ. 356).

21. Είδος μαύρου στιλπνού υφάσματος για τα μεϊτανογέλεκα ανδρών και γυναικεία μπολκάκια (Σπανός, ό.π., σ. 355).

22. Δεν μπόρεσα να βρω κάτι σχετικό με τη λέξη αυτή, μολονότι προφανώς αναφέρεται σε ποιότητα υφάσματος.

23. Από το ιταλ. *stoffa*, εκλεκτό, χοντρό ύφασμα με ανάγλυφα σχέδια από νήματα μεταξιού, χρυσού ή ασημιού (Σπανός, ό.π., σ. 354).

να συγκώσωμεν ἐξ ὀλοκλήρου ὅλα τὰ τοιαῦτα φορέματα, ὡσὼν ὁποῦ μᾶς προξενοῦν μεγάλην βλάβην χρηματικὴν καὶ ὁποῦ βλάπτουν μεγάλως καὶ τὴν ψυχὴν μας.

Καὶ ἡ ἀπόφαση συνεχίζει, με τὸν ἀντίστροφο τρόπο, δηλαδή ἀναφέροντας, με κάθε λεπτομέρεια, τί εἶδους ρούχα καὶ κοσμήματα ἐπιτρέπεται ἐφεξῆς νὰ φοροῦν οἱ γυναῖκες²⁴, ἐνῶ προβλέπεται ἀκόμα, ὅτι στὴν ἀντίθετη περίπτωση ἢ παραβάτης θὰ παιδεύεται ἐσωτερικῶς τε καὶ ἐξωτερικῶς καὶ ... [ὅτι] ἔχωσιν ἄδειαν οἱ κατὰ καιρὸν προεστῶτες μὲ ὅϊον τρόπον ἤθελον δυνηθῆ νὰ κάμουν τὴν πρέπουσαν παιδείαν.

Τὸ ἐνδιαφέρον, πέρα ἀπὸ τὴν προσπάθεια περιορισμοῦ τῆς πολυτελοῦς ἀμφίεσης καὶ τοῦ ἐπιδεικτικοῦ στολισμοῦ τῶν γυναικῶν με πολυτελῆ κοσμήματα, εἶναι ὅτι στὴν ἴδια ἀπόφαση προβλέπεται καὶ ἡ παρακάτω ἐπισήμανση, ἡ ὁποία, ἐνδεχομένως, νὰ ἀποτελεῖ ἓνα στοιχεῖο ἀπὸ αὐτὰ τὰ ὁποῖα συντελοῦν ὥστε παρόμοιες ἀπαγορεύσεις, εἴτε εἶναι ἐκκλησιαστικές εἴτε εἶναι πολιτικές (ας ὀνομάσουμε ἔτσι τὶς δημογεροντικές παρεμβάσεις), νὰ μὴ ἔχουν πολλές ἐλπίδες ἐπιτυχίας. Ἀναφέρει, λοιπὸν, στὴ συνέχεια τὸ ἐγγράφο τῆς δημογεροντίας: *Εἰ δέ τις τῶν προεστῶτων ἤθελε δεῖξῃ καμμίαν φιλοπροσωπίαν ἢ ἀφήσῃ τὴν γυναῖκα του νὰ φορέσῃ τι τῶν τοιούτων νὰ παιδεύεται καὶ ὁ τοιοῦτος. Με ἄλλα λόγια οἱ ἀπειλὲς στρέφονται, κατὰ κάποιον τρόπο, καὶ ἐναντίον αὐτῶν που υπογράφουν τὸ ἐγγράφο, οἱ ὁποῖοι, ὡς οἰκονομικὰ δυνάμενοι, θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι ἀνάμεσα στους παραβάτες τῶν θεσπιζομένων, πράγμα τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ ξεκάθαρη ὁμολογία τῆς ἀνεπάρκειας καὶ τῆς ἀδυναμίας τῶν μέτρων αὐτῶν νὰπραγματώσουν τὸν σκοπὸ γιὰ τὸν ὁποῖο θεσπίζονταν:*

24. Κάθε γυναῖκα λοιπὸν ἐπιτρέπεται νὰ φέρει μόνον «μία αλυσίδα μέχρι τῶν εἴκοσι ἐξαγίων, ἀνευ λιθαρίων, με τούμπες δύο καὶ ἐν καφασάκιον τὸ συνηθισμένον, καθὼς πολιτεύεται ἐξ ἀρχῆς με φλορία καὶ ὄχι μεγαλύτερον καὶ βραχιόλια ζυγὴν μίαν ἕως ἐξαγίων τεσσαράκοντα καὶ ὄχι περισσοτέρων καὶ δακτυλίδια τὰ συνηθισμένα καὶ ὄχι πολῦτιμα καὶ πολυέξοδα. Καὶ ἐκ τῶν φορεμάτων ἔξω ἀπὸ τὰ μεταξωτὰ καὶ σαλία ἕως γροσίων τεσσάρων τὴν πύχην. Εἰς δὲ τὰ ἀντερία τοὺς νὰ ἔχωσιν ἄδειαν νὰ φορώσιν χρυσὰ καπάκια καὶ εἰς τὴν ὀνομαζομένην οὐράν τοῦ κεφαλίου ὀλίγην χρυσὴν μέριζαν. Αἱ δὲ ὑπανδρευόμεναι κόραι εἰς τὸν καιρὸν τοῦ ὁποῦ εἶναι νύμφαι, διὰ νὰ διαφέρωσιν ἀπὸ τὰς ἄλλας, νὰ ἔχωσιν ἄδειαν νὰ φορώσι μέσα εἰς τὸ ὀσπῆτιο καὶ ὄχι ἔξω ἐν καὶ μόνον στεφάνιον μέχρι τῶν δεκαπέντε ἡμερῶν» (Σπανός, ὁ.π., σ. 222): πέρα ἀπὸ τὸ γενικότερο ἐνδιαφέρον τοῦ ἀποσπάσματος αὐτοῦ, τὸ ὁποῖο ἀνακαλεῖ τὶς συνηθισμένες ἐνδυματολογικὰς πρακτικὰς τῶν λεσβίων γυναικῶν τῆς ἐποχῆς, ἐντύπωση προκαλεῖ τὸ γεγονός ὅτι, καὶ με τὰ περιοριστικὰ μέτρα που προβλέπει ἡ ἀπόφαση τῆς δημογεροντίας Μυτιλήνης, ἡ ἀμφίεση καὶ ὁ στολισμὸς τῶν γυναικῶν ἐξακολουθεῖ νὰ διατηρεῖ τὰ στοιχεῖα κάποιων πολυτέλειας.

πώς είναι δυνατόν, άλλωστε, να ανακοπεί μια τάση γενική της κοινωνίας, της οποίας τα μέλη, πέρα από την ενδιάθετη διάθεση για στολισμό έχουν και τα οικονομικά μέσα να πραγματοποιήσουν τις επιθυμίες τους;

Έτσι, όπως είναι αναμενόμενο, η αντιμετώπιση παρόμοιων εκδηλώσεων με απαγορευτικές διατάξεις και απειλές κατασταλτικών μέτρων είτε εκ μέρους των εκκλησιαστικών είτε εκ μέρους των δημογεροντικών αρχών, δεν ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθεί. Γι' αυτό δεν μένει τίποτε άλλο, παρά να διαπιστώνονται και να επαναλαμβάνονται από καιρού εις καιρόν μόνο απειλές, πράγμα, βέβαια που δηλώνει την αναποτελεσματικότητα των διατάξεων, μέσω και της εξοικείωσης, που προκαλεί αυτή ακριβώς η επανάληψη.

Έτσι, καταγράφεται²⁵ και πάλι στον κώδικα Α' της Μυτιλήνης ακόμα μια τέτοια προσπάθεια της «πολιτείας» Μυτιλήνης, δηλαδή η επανάληψη των γνωστών απαγορεύσεων, ίσως τώρα, με μάλλον αμέθοδο και αποσπασματικό τρόπο. Ωστόσο, στην απόφαση αυτή, ίσως είναι η πρώτη φορά, που το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην περιστολή του στολισμού και κυρίως των μεγάλων εξόδων που γίνονται στους γάμους²⁶. Και τούτο, έως ένα πολύ μεγάλο βαθμό, είναι απολύτως εύλογο καθώς ο γάμος —η χαρά— αποτελεί την κατεξοχήν κοινωνική εκδήλωση, όπου η επίδειξη, ο στολισμός, η πολυτέλεια βρίσκουν ελεύθερο πεδίο και προκαλούν ή, καλύτερα, απαιτούν πολλά έξοδα, ακόμα και για τους χριστιανούς που δεν έχουν απαραίτητως στη διάθεσή τους μεγάλη περιουσία, αλλά, με κάποιο τρόπο πρέπει να βρουν τη δυνατότητα να συμπλεύσουν με τις καταδυναστεύσεις που επιβάλλουν τα έθιμα και ειδικότερα όπως αυτά πραγματώνονται σε μια κλειστή κοινωνία.

Στη γραμμή αυτή λοιπόν του περιορισμού των εκδηλώσεων και άρα των εξόδων που παρακολουθούν τους γάμους, τον Ιανουάριο 1786 η πολιτεία της Μυτιλήνης με την παρουσία του μητροπολίτη Ιερεμία, θα επιχειρήσει να ανακόψει το έθιμο των *κνάδων*²⁷, δηλαδή τα έθιμα που

25. Σπανός, ό.π., σ. 242–243. Η πράξη είναι αχρονολόγητη, αλλά τοποθετείται με βεβαιότητα πριν από την 11 Ιανουαρίου 1783 που αναγράφεται στο κείμενο, ενώ πολύ πιθανόν πρέπει να την τοποθετήσουμε και μετά το 1759, όταν έχουμε την προηγούμενη απόφαση της δημογεροντίας Μυτιλήνης με το ίδιο θέμα.

26. Μια πρώτη συνοπτική προσέγγιση του θέματος αυτού βλ. στο Μαρία Αχ. Αναγνωστοπούλου, «Ρυθμιστικές αποφάσεις για έθιμα του γάμου στη μητροπολιτική επαρχία Μυτιλήνης, κατά τον 18ο αιώνα», *Λεσβιακά* 16 (1996), 3–16.

27. Μαρία Αχ. Αναγνωστοπούλου, «Ο κνός στη Λέσβο», *Μυτιλήνη* 3 (1988), 97–105 (και αυτοτελώς).

συνδέονται με τα «προμηνύματα των γάμων», τον στολισμό της νύφης (νυφοστόλι) και τα αντίστοιχα που συμβαίνουν για την προετοιμασία του γαμπρού. Επιπρόσθετα, επιζητούν να περιορίσουν την αθρόα συμμετοχή προσώπων στους γάμους, στους οποίους επιβάλλουν να συμμετέχουν μόνο στενοί συγγενείς, ενώ κατηγορηματικά απαγορεύουν την παρουσία «παιχνιδιών», δηλαδή οργάνων και την τέλεση χορών!

Την απόφαση αυτή υπογράφουν 22 πρόκριτοι της κοινότητας Μυτιλήνης, οι οποίοι εκπροσωπούν την ανώτερη κοινωνική και οικονομική ομάδα της Μυτιλήνης: Μουζάλας, Σημαντήρης, Σκαμπαβίας, Καρακούσης, Κατσάνης, Καμπούρης κ.ά. είναι μερικά από τα πολύ γνωστά ονόματα των προκρίτων, οι οποίοι είναι σχεδόν βέβαιο ότι τελούσαν τους γάμους των παιδιών τους με το πλέον εμφαντικό και επιδεικτικό τρόπο. Κατά συνέπεια, εύγλωττα ανακύπτει το ερώτημα, αν παρόμοιες αποφάσεις ήταν δυνατόν να έχουν κάποια απήχηση, τουλάχιστον στα κατώτερα στρώματα των χριστιανικού πληθυσμού, δεδομένου ότι για τις ευκατάστατες ομάδες δεν νομίζω ότι τίθεται πρόβλημα περιορισμού της «χαράς», του γάμου και μετατροπής της σε μια απλή τελετή, τελείως ανακόλουθη με τις κοινωνικές πραγματικότητες της εποχής.

Όμως, όπως και να έχουν τα πράγματα, με τον τρόπο αυτό το θέμα μετατίθεται από την απλή καθημερινή επίδειξη του επιδεικτικού τρόπου αμφίεσης και καλλωπισμού των γυναικών, στον αστερισμό του γάμου και των άλλων κοινωνικών εκδηλώσεων και ειδικότερα των αρραβώνων —σχέση εξαιρετικά δαπανηρή επειδή μπορούσε να διαρκέσει επί σειρά ετών, ακόμα και να μην οδηγήσει σε γάμο— και σε μικρότερο βαθμό στις εκδηλώσεις που παρακολουθούν τη γέννηση των παιδιών.

Η σύγκρουση για την περιστολή της επίδειξης κατά τη διενέργεια των μυστηρίων αυτών και κυρίως των τελετών που προηγούνται και έπονται, θα επεκταθεί σε όλη τη Λέσβο και μαζί με το συνεχιζόμενο πρόβλημα της προικοδοσίας, θα απασχολεί συνεχώς τις δύο μητροπόλεις, οι οποίες αναλαμβάνουν πολλές φορές πιο συστηματικά σχετικές πρωτοβουλίες, δηλαδή «νομοθετώντας» ξεχωριστά για κάθε ένα από τα ογδόντα τόσα χωριά της δικαιοδοσίας τους καθ' όλον τον 19ο αιώνα.

Με τη βεβαιότητα ότι η συνεχής αναφορά παραθεμάτων για την παρουσίαση του ίδιου φαινομένου δεν είναι ο προσφορότερος τρόπος παρουσίασης ενός ιστορικού προβλήματος, δεν θα συνεχίσω σε αυτή τη γραμμή. Τούτο όμως δεν σημαίνει ότι οι παρεμβάσεις των εκκλησιαστικών και κοινοτικών αρχών της Λέσβου τερματίζονται. Το αντίθετο, όπως

δείχνει η σχετική έρευνα συνεχίζονται και μάλιστα πολλαπλασιάζονται τον 19ο αιώνα²⁸, επειδή, όπως εύκολα γίνεται αντιληπτό, η πολυτέλεια, η επίδειξη του πλούτου, με όποιο τρόπο και σε όποιο κοινωνικό περιβάλλον και αν τον εννοήσουμε, δεν είναι εκδηλώσεις που μπορούν να ανασταλούν με απαγορευτικές διατάξεις, τη στιγμή μάλιστα που το νησί της Λέσβου βρίσκεται στην καλή του ώρα.

Έχουμε ήδη αναφέρει παραπάνω κάποιες σκέψεις, εν όψει της πατριαρχικής εγκυκλίου του 1754· ας τις συνοψίσουμε και πάλι επιχειρώντας να φθάσουμε σε κάποιες διαπιστώσεις με αφορμή τα όσα αποδεσμεύουν τα έγγραφα, που δείγματά τους μόλις ανέφερα, αλλά και όσα άλλα έχουμε μελετήσει. Άλλωστε, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, το φαινόμενο δεν είναι αποκλειστικά λεσβιακό και κατά συνέπεια απαιτείται η συστηματικότερη εξέτασή του με την παράθεση στοιχείων και από άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου, όπου έχουμε αντίστοιχες παρεμβάσεις.

α) Είναι βέβαιο ότι φαινόμενα επίδειξης πλούτου, παρατηρούνται στο νησί της Λέσβου τον 18ο και τον 19ο αιώνα. Αυτά εντοπίζονται κυρίως στην αμφίεση, με πολυτελή ενδύματα, των γυναικών και των παιδιών και βέβαια στον στολισμό των γυναικών με πολυτελή και ακριβή κοσμήματα. Οι γνώσεις μας για τα παραπάνω εκπορεύονται από την αντίδραση των μητροπολιτικών και δημογεροντικών αρχών στα φαινόμενα επίδειξης, οι οποίες, παράλληλα, θα προκαλέσουν και την παρέμβαση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, προκειμένου οι απαγορεύσεις που θα επιβληθούν να έχουν το απαραίτητο θεσμικό κύρος και να πλαισιωθούν και με τις, κατά περίπτωση, αφοριστικές απειλές. Πέραν τούτου, όμως, η δημογεροντία της Μυτιλήνης —στην οποία βέβαια συμμετέχει σχεδόν πάντα εκπρόσωπος των εκκλησιαστικών αρχών— κάποιες φορές προς τα τέλη του 18ου αι. θα επιχειρήσει και από μόνη της να παρέμβει, πράγμα που θα γενικευθεί και στις δύο μητροπόλεις τον 19ο αιώνα, ενώ απόηχοι του φαινομένου συναντώνται έως την ενσωμάτωση του νησιού στην Ελλάδα (1912) και πάντως έως τη συνθήκη της Λοζάνης (1923).

β) Είναι γεγονός, ότι όπως εμφανίζονται τα πράγματα, θα μπορού-

28. Αυτό αποτελεί το θέμα ενός βιβλίου που ετοιμάζουμε, ο καθηγητής μου στο Γυμνάσιο και γνωστός από πολλές εργασίες του για τη Λέσβο φιλόλογος Χρήστος Σταυράκογλου και εγώ, δηλαδή τη συγκέντρωση και σχολιασμό των περίπου 100 μητροπολιτικών πράξεων που εκδόθηκαν για όλα σχεδόν τα χωριά της μητροπόλεως Μηθύμνης, κυρίως τον 19ο αι., με την πρόθεση να συνεχίσουμε μετά με τις αντίστοιχες της μητροπόλεως Μυτιλήνης.

σε κανείς να υποθέσει ότι αυτά συμβαίνουν αποκλειστικά στο αρχοντικό περιβάλλον της πόλεως της Μυτιλήνης, αλλά, είναι φανερό ότι στο ζήτημα εμπλέκεται όλο το ανώτερο στρώμα της λεσβιακής κοινωνίας: της Χώρας, δηλαδή, και των μεγάλων, τουλάχιστων, χωριών και κωμοπόλεων της λεσβιακής υπαίθρου. Τούτο εύκολα συνάγεται και από τις μητροπολιτικές εγκυκλίους που απευθύνονται σε όλους τους χριστιανούς του νησιού, και κυρίως από την οικονομική κατάσταση της Λέσβου που τον 18ο και κυρίως τον 19ο αιώνα εξασφαλίζει τη σχετικά εύκολη απόκτηση πολυτελών ειδών αμφίσεσης και καλλωπισμού, που υπερβαίνουν τα συνήθη τοπικά μέτρα. Αν λ.χ. λογαριάσουμε την περιφέρεια ευθύνης, ειδικότερα της μητροπόλεως Μυτιλήνης, είναι αδύνατο να υποθέσουμε ότι το φαινόμενο περιορίζεται μόνο στην πόλη, τη στιγμή που στο έδαφος της ανήκουν τα πλούσια χωριά που περιβάλλουν την ίδια την πόλη και βέβαια τα περισσότερο πλούσια χωριά της Γέρας, και κοντά σε αυτά η Αγιάσος και το Πλωμάρι.

γ) Είναι δυνατόν η εκκλησιαστική ή η δημογεροντική παρέμβαση να αποτρέψει ή να ανακόψει, έστω, την τάση επίδειξης, δηλαδή στην περίπτωση μας, την πολυτελή αμφίσηση και τον στολισμό των γυναικών και των παιδιών; Οι συνεχείς νομοθετικές παρεμβάσεις δείχνουν βέβαια το αντίθετο. Αλλά κάποτε αυτό, δηλαδή η αποτυχία ελέγχου, ομολογείται, έστω και έμμεσα, από τα ίδια τα κείμενα, δηλαδή από αυτούς που είχαν αναλάβει τις σχετικές πρωτοβουλίες. Στα 1832 λ.χ. ο μητροπολίτης Μηθύμνης Ιάκωβος επεμβαίνει στο ζήτημα της προικοδοσίας και τα προβλήματα που αυτή προκαλεί στα χωριά του καζά του Μολύβου. Κλείνοντας την εγκύκλιό του ο μητροπολίτης θυμάται παλαιότερη εκκλησιαστική απόφαση, σύμφωνα με την οποία θα αφορίζονταν οι γυναίκες εκείνες που φορούσαν χρυσά ρούχα και φλωριά. Ωστόσο, όπως παρατηρεί ο μητροπολίτης, *προϊόντος τοῦ χρόνου καὶ λησμονηθέντος τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἐπιτιμίου ἤρξαντο αἱ γυναῖκες νὰ φοροῦν χρυσὰ ἐνδύματα καὶ φλωριά περισσότερα τῶν συγκεκριμένων καὶ τὸ πρᾶγμα κατήρτησεν εἰς κατάχρησιν, ὥστε νὰ κρεμοῦν ὀλόκληρες ἀρμαθιὲς φλωριῶν εἰς τὴν κεφαλὴν καὶ εἰς τὸν λαιμόν των, καὶ εἶναι τοῖς πᾶσιν δῆλον καὶ ἀναντίρρητον ὅτι κατὰ μικρὸν ὑπέπεσον εἰς τὰς ἐκκλησιαστικὰς ἀράς κτλ.*²⁹ Συνεπώς, και σύμφωνα με τη δογματική πλαισίωση του αφορισμού, βάσει της οποίας όταν συντελεσθεῖ παράπτωμα για το οποίο προβλέπεται αφορισμός, δεν χρειάζεται η ειδική προσωπική επιβολή

29. I. Μητρόπολη Μηθύμνης, κώδ. 1, 136–137: πράξη ανέκδοτη.

του, αλλά οι παραβάτες αυτομάτως θεωρούνται αφορισμένοι³⁰, ο μητροπολίτης σπεύδει να άρει την ποινή, καθώς εκτιμά ότι μεγάλο τμήμα των γυναικών του καζά του Μολύβου, καθώς ντύνονταν και στολίζονταν πολυτελώς από χρόνια, είναι ήδη αφορισμένο και βέβαια συνιστά παράλληλα να πάψουν οι υπερβάσεις επειδή θα γίνει πάλι το ίδιο.

Εξάλλου, σε μια άλλη περίπτωση —παρέμβασης του μητροπολίτη Μηθύμνης του 1846, όταν αυτός επιχειρεί να διευθετήσει προικοδοτικά και άλλα ζητήματα του χωριού Φίλια της δυτικής Λέσβου, η αδυναμία καταστολής του φαινομένου τον εξωθεί σε ακόμα πιο δραστηκή (φονταμενταλιστική, θα λέγαμε σήμερα) διάταξη, η οποία πρεσβεύει: *να μη φορώσιν φλωρία μήτε αί γυναίκες, μήτε τὰ παιδιά, και εάν καμία, [όχι κανένα παιδί] παραβαίνουσα ταύτην τήν διαταγήν, ήθελεν τὰ φορέση, ύποχρεούνται οί κατά καιρόν προεστῶτες να τὰ λαμβάνωσι βία, άμέσως άπ' αυτών και να τὰ δίδωσιν εις τήν εκκλησίαν του χωριού*³¹.

δ) Ποιοί είναι όμως οι λόγοι που επικαλούνται οι εκκλησιαστικές και δημογεροντικές αρχές, οι οποίοι τις υποχρεώνουν να επιχειρήσουν την περιστολή της επίδειξης και χρήσης πολυτελών πραγμάτων, όπως αυτά κάθε φορά προσδιορίζονται; Φυσικά, και όπως είναι άλλωστε αναμενόμενο, η επίκληση της χριστιανικής ηθικής που επιβάλλει κοσμιότητα, σεμνότητα, εγκράτεια και τις συναφείς αρετές δεν είναι δυνατόν να απουσιάσει από το οπλοστάσιο της Εκκλησίας. Ωστόσο, αυτό, καίτοι πάντα προτάσσεται, πρέπει να υποκρύπτει και κάποιους άλλους λόγους, οι οποίοι μολονότι δεν καταλαμβάνουν μεγάλο γραπτό μέρος του κειμένου των διατάξεων και δεν αναφέρονται ρητά και κατηγορηματικά σε αιτίες και αφορμές, ενδεχομένως να αποτελούν τον κύριο λόγο της παρέμβασης.

Αναφέρονται λοιπόν τα υπέρογκα έξοδα, που πιέζουν τις χριστιανικές οικογένειες (οι γραπτές αποτυπώσεις του κόστους όλων αυτών των πραγμάτων είναι χαρακτηριστικές: όπως λ.χ. *έξοδιάσματα, συνήθειαι άφανιστικάι του πουργιού και της μερικης οικονομίας ανατρεπτικάί κτλ.*). Αυτό μάλιστα, εκτιμούν οι απαγορευόντες, έχει επεκτάσεις και στα αδύνατα στρώματα, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, επειδή κάτω από το βάρος της επίδειξης των ανώτερων στρωμάτων συμπιέζονται και οι πιο αδύνατες, οικονομικά, οικογένειες, καθώς, όπως είναι εύλογο τα γυ-

30. Παν. Δ. Μιχαηλάρης, *Αφορισμός. Η προσαρμογή μιας ποιήσ στις αναγκαιότητες της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα² 2004, σ. 167 κ.ε.

31. Ι. Μ. Μηθύμνης, κώδ. 1, 155–158: πράξη ανέκδοτη.

ναικεία μέλη τους θέλουν και αυτά να μιμηθούν τα μέλη των πλουσίων οικογενειών. Στην εξέλιξη μάλιστα αυτή, όπως υποστηρίζουν οι εκκλησιαστικές αρχές, δημιουργούνται αναπόφευκτα χρέη που καταστρέφουν τις οικογένειες.

Εξάλλου, ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο σχετικά με την οικονομική διάσταση του φαινομένου είναι η επισήμανση ότι όλα αυτά γίνονται υπό τα βλέμματα των άλλων εθνών, και στην περίπτωση αυτή τα άλλα έθνη είναι κυρίως η οθωμανική κοινωνία, όπως ήδη έχουμε αναφέρει. Μήπως, λοιπόν, υπονοείται ότι η επίδειξη πλούτου εκ μέρους των ραγιαδάδων χριστιανών, ενδέχεται να υποκινήσει φορολογικές επιβαρύνσεις ή άλλου τύπου οικονομικές πιέσεις εκ μέρους της οθωμανικής διοίκησης; και βέβαια αυτό δεν πρέπει ούτε καν να το αναφέρουν στις διατάξεις τους μητροπολίτες και δημογέροντες, επειδή ακριβώς η υπόμνησή του μπορεί να αποτελέσει αφορμή κακών... οι οποίες, προφανώς, δεν αρέσουν σε κανένα χριστιανό, ούτε πλούσιο είτε φτωχό.

ε) Το φαινόμενο αυτό, είναι ευνόητο, ότι δεν απασχολεί μόνο τη λεσβιακή κοινωνία του 18ου και του 19ου αιώνα, αλλά το εντοπίζουμε και σε άλλες περιοχές. Η έρευνα που μπόρεσα να κάνω είναι τελείως αποσπασματική, αλλά φυσικά είναι βέβαιο ότι δεν βρισκόμαστε μπροστά σε κάποιο μεμονωμένο γεγονός. Ήδη ο Μανουήλ Γεδεών έχει δημοσιεύσει στις *Κανονικὲς Διατάξεις*³² του ένα πατριαρχικό γράμμα —το αποδίδει στον Καλλίνικο Β΄ και το χρονολογεί στα 1701— χωρίς να προσδιορίζει την περιοχή και τα πρόσωπα. Δεν θα αναφέρω λεπτομέρειες, επειδή ήδη έχω υποστηρίξει ότι ο Γεδεών κάνει λάθος³³, καθώς τα στοιχεία του κώδικα από τον οποίο το εκδίδει είναι ελλιπή, ενώ το αντίγραφο του πρωτοτύπου είναι καταχωρισμένο στον κώδικα Α΄ της Ι. Μητροπόλεως Μυτιλήνης στην οποία και αναφέρεται. Επισημαίνω ωστόσο ότι αποκλειστικό αντικείμενο του γράμματος είναι η υπερβολική αμφίεση των γυναικών, ή, όπως το επισημαίνει η πατριαρχική γραφίδα: *ἔστι δὲ τὸ παρὸν γράμμα συστέλλον ἐν οἰκονομίᾳ προνοητικῇ τὸν ὑπερβολικὸν στολισμὸν τῶν γυναικῶν καὶ διορίζον μετριότητα τινά.*

Και αν για το γράμμα αυτό δημιουργήθηκε μια ασάφεια για τον τόπο, τον χρόνο και τους ανθρώπους (τις γυναίκες) που αφορά, πράγμα το οποίο σε τελική ανάλυση δεν έχει καμιά σημασία, σε μια άλλη περίπτωση τα πράγματα είναι απολύτως συγκεκριμένα. Πρόκειται και πάλι

32. Μ. Γεδεών, *Κανονικαὶ Διατάξεις*, τόμ. 2, Κωνσταντινούπολη 1889, σ. 401–403.

33. Μιχαηλάρης, «Ἰωάννινα...», ό.π., σ. 131–132.

για ένα πατριαρχικό γράμμα³⁴ του Ιερεμιά Δ΄ του 1812. Αποδέκτης ο αρχιεπίσκοπος Ύδρας, Αιγίνης και Πόρου, δηλαδή οι χριστιανοί της νησιωτικής αυτής περιφέρειας. Βεβαίως, όπως και στην περίπτωση της Λέσβου, είχε προηγηθεί (1.8.1812) μια απόφαση της δημογεροντίας της Ύδρας, η οποία απαγόρευε τη χρήση χρυσών ενδυμάτων στους κατοίκους του νησιού. Όμως εδώ, και με τις δύο αποφάσεις, η κατάσταση που πρέπει να αντιμετωπισθεί δεν αφορά μόνο τις γυναίκες αλλά και τους άνδρες, *ἐκάστης ἡλικίας καὶ καταστάσεως καὶ τάξεως καὶ βαθμοῦ*, στις οποίες και στους οποίους απαγορεύεται να φορούν χρυσοῦφανα, χρυσοκέντητα και μεταξωτά φορέματα. Εξαιρέση γίνεται μόνο για τους σημαντικούς ἄνδρας οἵτινες διετελέσαν ἢ καὶ διατελοῦσιν εἰς βασιλικά ὑπουργήματα³⁵.

Μολονότι είμαι βέβαιος ότι μια συστηματική έρευνα θα εντοπίσει και άλλα παραδείγματα πολυτελούς και επιδεικτικής συμπεριφοράς, η ώς τώρα εμφάνιση του φαινομένου σε νησιωτικές κοινωνίες ίσως σημαίνει κάτι³⁶.

34. Άντ. Λιγνός, *Άρχεῖον τῆς Κοινότητος Ὑδρας, 1778-1832*, τόμ. 4, Πειραιάς 1923, σ. 281-283.

35. Η πατριαρχική εντολή προσδιορίζει με σαφήνεια ότι κανένας χριστιανός δεν έχει την άδεια «να ενδυθῆ ενδυμα χρυσόν, ἢ να επιρράψη και να προσκολληθῆ εἰς κανένα των φορεμάτων αυτού, ἢ τζεβρέν, ἢ μανδήλιον, ἢ τζεμπέριον, ἢ κουντούρες, κατὰ την επιτόπιον φωνήν, κανένα είδους χρυσαφίου, μήτε σιραζέν δηλονότι χρυσοῦν σιρίτι, μήτε χρυσοῦν γαιτάνι, ἀλλά μήτε τζεβρέδες και μανδήλια ἢ ἄλλο τοιοῦτον κεντητόν ἀπό μεταξίου να μεταχειρισθῆ, ἢ να κατασκευάσῃ εκτός μιας πιπίλας απλῆς εἰς τας άκρας των φορεμάτων...ωσαύτως δε εἶναι εξίσου ἀπηγορευμένη και η χρήση των λαχωρίων... εκτός μόνον και μόνον των εἰς αξιώματα διαπρεψάντων... και ευρισκομένων εἰς ἐξυπηρέτησιν του υψηλοῦ και κραταιοῦ δεβλετίου... (Λιγνός, ὁ.π., σ. 282).

36. Προσθέτω εδώ ακόμα μια μαρτυρία για ένα πολύ μικρό νησί, όπως είναι η Φολέγανδρος, για την οποία γράφει τοπικός λόγιος: «Και επειδή ο λόγος περί πολυτελείας, νομίζομεν ότι δεν πρέπει να παρασιωπήσωμεν και τούτου, ότι η πολυτέλεια ἤρχισε να εξαπλώνη, ἢ μάλλον ἐξήπλωσεν ἤδη τας ρίζας της επί της μικράς νήσου. Συνεργά εἰς την εισαγωγὴν αὐτῆς θεωρητέα, ου μόνον η αποδημία νεανίδων τινών εκ της γεωργικῆς τάξεως, ἀλλά και η εισέλευσις ἱκανοῦ χρήματος εἰς την νήσον, ου πολύ μέρος δαπανάται. Εξαιρουμένων των νεανίδων εκείνων της γεωργικῆς τάξεως, αἵτινες ουδέποτε ἀπεδήμησαν της νήσου, πάσαι αι ἄλλαι —πλην ολίγων— περιβάλλονται ἱματισμόν του συρμού, και συμμορφούνται προς τους ἀλλεπαλλήλους νεωτερισμούς αὐτοῦ. Ἐπιπλα προς τούτοις πολῦτιμα —σχετικῶς διά μικράν νήσον— κοσμοῦσι τας αἰθούσας των οικιών των προυχόντων, και βαρύτιμα κοσμήματα της νεωτέρας τέχνης τους βραχιόνας και τα στήθη των συζύγων και θυγατέρων αὐτῶν». (Ζαφείριος Γαβαλάς, «Φολέγανδρος», *ΔΙΕΕ* 2

Τελειώνοντας, την αποσπασματική, λόγω ακριβώς του θέματος, αυτή μελέτη, διαισθάνομαι ότι το θέμα «πολυτέλεια» μόλις έχει ανοίξει καθώς, όπως συμβαίνει συνήθως, τα ερωτηματικά, τουλάχιστον για μένα, πολλαπλασιάστηκαν. Δηλαδή, αν στην σύγχρονη εποχή μπορούμε εύκολα να ορίσουμε το πολυτελές, δεν μου φαίνεται τόσο εύκολα να γίνει αυτό και για κοινωνίες των περασμένων χρόνων. Άλλωστε, ποιά είναι η διαφορά ανάμεσα στην πολυτέλεια και στη νεωτερικότητα, που και αυτή έχει κόστος. Ποιά είναι η διαφορά και ποιές οι συνέπειες, ανάμεσα στην αισθητική, το γούστο, τη μόδα, και την πολυτέλεια;

Είπαμε στην αρχή ότι ο λόγος είναι για τις εκκλησιαστικές παρεμβάσεις στον τρόπο συμπεριφοράς και διαβίωσης των ανθρώπων και οι προσπάθειες αποτροπής χρήσης πολυτελών αντικειμένων εκ μέρους των χριστιανών. Οι λόγοι παρέμβασης των εκκλησιαστικών αρχών καλύπτονται σχεδόν πάντα από τη χριστιανική/δογματική ηθική, με αναφορές στα πατερικά κείμενα, στην προσπάθεια να καλυφθεί η παρέμβαση με το κύρος τους. Ωστόσο, πολλές φορές και ιδιαίτερα στα νεότερα χρόνια, η προσπάθεια εκλογίκευσης γίνεται περισσότερο συμβατή προς την πραγματικότητα.

Έτσι ο μητροπολίτης Μηθύμνης, όταν για τον ίδιο λόγο παρεμβαίνει (1833) στις συνήθειες των χριστιανών ενός μεγάλου και και πάντα ανήσυχου λεσβιακού χωριού, της Αγίας Παρασκευής, γράφει, αναζητώντας τις αιτίες των πραγμάτων, ότι *ἡ ἀνήσυχος περιέργεια τῶν ἀνθρώπων, βοηθουμένη ἀπὸ τὴν τρυφήν καὶ τὸν καλλωπισμὸν καὶ τὴν παράβλεψιν τῶν διοικούντων καὶ παρατρυνομένη ἀπὸ τὰ κακὰ παραδείγματα τῶν διεφθαρμένων, ἐφευρίσκει πολλὰ, τὰ ὁποῖα κατ' ἀρχὰς εἶναι μικρὰ καὶ εὐκαταφρόνητα, προϊόντος δὲ τοῦ χρόνου γίνονται μεγάλα καὶ δυσεξάλειπτα, ὥστε κατανῶσι ὑπὸ τῆς συνηθείας ἀκατανίκητα*³⁷.

Ἦδη, λοιπόν ένας μητροπολίτης στη Λέσβο του 19ου αιώνα είναι αρκετά κοντά στην ερμηνεία του φαινομένου· ένας άλλος λόγιος (βλ. εδώ σημ. 36) επισημαίνει καίριες συνιστώσες του: και οι δύο αναφέρονται σε κατοίκους αιγαιοπελαγίτικων νησιών με εμφανή τα χαρακτηριστικά μιας τοπικότητας. Αυτά όλα αποτελούν μια καλή πρώτη τεκμηρίωση και μια καλή πρώτη προσπάθεια προσέγγισης των πραγμάτων. Απαιτούνται

(1885), 499–500: έχει κανείς την εντύπωση ότι ο συγγραφέας της μελέτης αυτής για τη Φολέγανδρο, μέσα σε λίγες γραμμές δηλώνει με περιεκτικό τρόπο και τα συμπτώματα του φαινομένου και τις αιτίες του.

37. Ι. Μ. Μηθύμνης, κώδ. 1, 135–137.

όμως αρκετά στοιχεία³⁸ ώστε να πλαισιωθεί καλά το φαινόμενο της χρήσης πολυτελών αντικειμένων τόσο από τη λειτουργία του οικονομικού και νοοτροπικού αλλά, επιπλέον, να μεγαλώσει κατά πολύ και το χωρικό εύρος του.

SUMMARY

P. D. Michailaris

Attempts at Decreasing the Luxury in the Island of Lesbos (18th–19th c.)

Since the early 18th century the Church and the Primates of Mytilene tried to solve the problem of endowment: by then the bulk of the father and mother-inherited property was inherited by the first born daughter with all the unpleasant consequences for the other daughters and their parents.

At the same time there is a strong opposition against the luxurious way of life as far as it concerns the appearance of women, who used to wear lash jewellery, as well as children.

This reaction is manifested by the intervention of the bishop of Mytilene (1729), the Ecumenical Patriarch (1754) and the Primates (1759, 1786), without immediate results. As a matter of fact, the whole issue will continue throughout the 19th century with dozens of metropolitan interventions, which will be extended in an attempt to renounce certain extravagant customs concerning the performance of christenings, engagements, weddings and even funerals.

38. Σπ. Ι. Άσδραχάς, «Δείκτες νοοτροπιῶν σὲ μία πολυσύνθετη νησιωτικὴ κοινωνία τοῦ 18ου αἰῶνα», *Τά Ιστορικά* 57 (Δεκέμβριος 2012), 283–312.

